

ИҚТИСОД ФАЛСАФАСИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ПАРАДИГМАЛАРИ**Саифназаров И. -***ТДИУ профессори,**фалсафа фанлари доктори*

Маълумки, табиат кишилик жамияти бўлмасада, мавжуд бўлаверади, лекин жамият табиатдан ташқарида бўла олмайди, чунки у табиат ресурсларини ишлатиш билан боглик, табиат иқтисодиётнинг моддий асоси; иқтисодиётдаги ўзгаришлар табиатдаги ўзгаришларга қараганда ғоят тез боради, шу сабабли иқтисодиётнинг ривожланиш қонунлари доимо ўзгариб туради; табиий ҳодисалар кишилар иштирокисиз ўз ўзидан юз берса, иқтисодий ҳодисалар кишилар фаолияти орқали юз беради, аммо бу фаолиятни объектив шароит тақозо этади; иқтисодиёт назарияси технологияни бевосита ўрганмасада, унинг иқтисодиётга таъсирини четлаб ўтмайди, аксинча, ҳисобга олади. У техника-технологияни жорий этиш ёки этмасликнинг иқтисодий чегараларини назарий асослайди; иқтисодиётни соф ҳолда эмас, балки унга ижтимоий-сиёсий, рухий ахлоқий, миллий-демократик омиллар таъсирини инобатга олиб ўрганади. Иқтисодиёт — ижтимоий ҳаётнинг бир қисми, шунинг учун жамият ҳам унинг таъсиридан холи эмас.

Иқтисодиёт фани ўз тараққиётининг ҳар бир босқичида нафақат моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш қонуниятларини, балки инсон табиати, рационаллик, адолат ва ижтимоий тартиб ҳақидаги фалсафий тасаввурларни ҳам ўзида мужассамлаштириб келган. Иқтисод фалсафаси – иқтисодий билимнинг онтологик, гносеологик ва аксиологик асосларини тадқиқ этувчи фан соҳаси сифатида XX аср охири – XXI аср бошларида алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бунинг сабаби шундаки, глобаллашув, рақамли иқтисодиёт, сунъий интеллект технологияларининг жадал ривожланиши ва экологик инқирозлар анъанавий иқтисодий назарияларнинг методологик асосларини қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Иқтисодиёт фалсафасининг предмети кишиларнинг чекланган иқтисодий ресурслар шароитида муқобил хўжалик юритиш асосида ўз эҳтиёжларини қондиришга қаратилган хатти ҳаракатлари, уларни белгиловчи иқтисодий шарт-шароитлар ҳақидаги фалсафий қарашлар ҳисобланади.

Иқтисодиёт фалсафаси ўз предметини бир қатор услубий тамойилларни қўллаган ҳолда ўрганади: барча иқтисодий ҳодисаларнинг яхлитлигини, иқтисодий тизим ҳосил этишини, бу тизимда улардан ҳар бири ўз ўрнига эга бўлишини, улар бир-бирига таъсир этишини назарда тутади; иқтисодий воқеликни қотиб қолган ҳолда эмас, балки ривожланишда ва янгиланишда олиб қарайди, бир воқелик ўрнига бошқаси юзага келиши, шаклан эски ҳодисаларда янги мазмун бўлишини ҳисобга олади; инсоннинг хўжалик фаолиятига нафақат иқтисодиёт, балки табиат қонунлари ҳам таъсир этишига эътибор беради.

Иқтисодиёт фани тарихида бир нечта йирик парадигмал бурилишлар кузатилган: классик сиёсий иқтисоддан неоклассик назарияга, ундан кейин институционал, ҳуқуқий ва ниҳоят синергетик-мураккаблик парадигмаларига ўтиш шулар жумласидандир. Масалан, Т.Кун томонидан фанлар фалсафасига киритилган «парадигма» тушунчаси иқтисодий билимнинг тарихий тараққиётини таҳлил қилишда муҳим методологик восита бўлиб хизмат қилади [1]. Парадигма – маълум бир илмий жамоа томонидан эътироф этилган назарий асослар, методологик тамойиллар ва қадриятлар мажмуидир. Мазкур мақоланинг мақсади – ушбу парадигмаларнинг фалсафий-методологик моҳиятини очиқ бериш ва уларнинг ўзаро нисбатини таҳлил қилишдан иборат [10].

1. Иқтисод фалсафасининг предмети ва методологик асослари

Иқтисод фалсафаси иккита асосий йўналишда ривожланади: биринчиси – иқтисодий билимнинг ўзини фалсафий рефлексия объекти сифатида ўрганиш (иқтисодий методология фалсафаси), иккинчиси – иқтисодий ҳодисаларни умумфалсафий категориялар – эркинлик, адолат, қадрият, рационаллик нуктаи назаридан талқин этиш (иқтисодий аксиология ва

этика). Ушбу икки йўналиш бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, улар иқтисодий назарияларнинг наф юзасидан ёки моҳиятан асосланганлигини баҳолашга хизмат қилади.

Иқтисодий билимнинг методологик асосларини таҳлил қилишда асосий эътибор қаратиладиган масалалардан бири – иқтисодиёт табиий фанлар каби қатъий эмпирик ва математик тил орқали ифодаланиши мумкинми, ёки у гуманитар билим сифатида герменевтик, тарихий-контекстуал ёндашувни талаб қиладими, деган саволдир. Ушбу дилемма иқтисод фалсафасидаги барча кейинги парадигмал баҳсларнинг негизини ташкил этади.

2. Позитивистик-неоклассик парадигма

XIX аср охири – XX аср биринчи ярмида шаклланган неоклассик иқтисодий назария маргинал таҳлил, мувозанат назарияси ва математик формализмга асосланган позитивистик методологияни ўзининг фалсафий негизи қилиб олди. Бу парадигманинг марказида «homo economicus» – ўз фойдасини рационал тарзда максималлаштирувчи иқтисодий субъект тушунчаси ётади. К.Поппернинг фальсификациячилик тамойили [2] ва М.Фридманнинг инструментализми [3] неоклассик иқтисодчилар учун методологик асос бўлиб хизмат қилди: назариянинг ҳақиқийлиги унинг дастлабки фаразларининг реалистиклигида эмас, балки амалий башорат қила олиш қобилиятида кўрилади.

Позитивистик парадигманинг афзаллиги – унинг қатъий математик аппарат орқали иқтисодий жараёнларни моделлаштириш имконини бериши, назарияларни эмпирик текширувга тортиш мезонларини ишлаб чиққанидир. Бироқ бу ёндашувнинг чекланганлиги ҳам мавжуд: инсон хатти-ҳаракатини тўлиқ рационал деб тасаввур қилиш, ижтимоий-маданий омилларни, институционал контекстни ва тарихий ўзгарувчанликни эътибордан четда қолдириш каби танқидлар доимий равишда илгари сурилиб келинган.

3. Институционал-эволюцион парадигма

Т.Веблен асос солган институционализм иқтисодий хулқ-атворни абстракт рационаллик доирасида эмас, балки ижтимоий институтлар, урф-одатлар ва маданий меъёрлар контекстида тушунишга интилади [4]. Ушбу парадигмада иқтисодиёт статик мувозанат ҳолати сифатида эмас, балки институтларнинг эволюцион ўзгариши жараёни сифатида кўрилади. Д.Норт томонидан ривожлантирилган «йўл боғлиқлиги» (path dependency) концепцияси иқтисодий тизимларнинг тарихий шартланганлигини, яъни ўтмишдаги қарорлар ва институционал таркибларнинг келажақдаги ривожланиш йўналишларини чекловчи омил сифатида таъсир кўрсатишини кўрсатиб берди [5].

Институционал ёндашувнинг фалсафий аҳамияти шундаки, у иқтисодий рационалликни мутлақ эмас, балки маданий-тарихий контекстга боғлиқ, чекланган ҳодиса сифатида талқин этади. Бу эса иқтисод фалсафасида объективизмдан контекстуализмга томон муҳим бурилишни англатади.

4. Хулқий иқтисодиёт фалсафаси

Г.Саймоннинг «чекланган рационаллик» (bounded rationality) концепцияси [6], шунингдек, Д.Канеман ва А.Тверскийнинг когнитив хулқ-атвор соҳасидаги тадқиқотлари [7] неоклассик рационаллик моделига жиддий фалсафий эътироз бўлди. Хулқий иқтисодиёт инсонни мукамал рационал субъект эмас, балки когнитив чекловларга, эвристикаларга ва системали хатоларга мойил бўлган мавжудот сифатида тасвирлайди. Бу йўналиш психология ва иқтисодиёт чегарасида шаклланиб, иқтисодий билимнинг фанлараро (интердисциплинар) хусусиятини кучайтирди.

Фалсафий нуқтаи назардан хулқий иқтисодиёт «рационаллик» тушунчасининг ўзини қайта кўриб чиқишни талаб қилади: рационаллик энди мутлақ норма эмас, балки эволюцион жиҳатдан шаклланган, аммо тизимли равишда четланишларга эга бўлган жараён сифатида тушунилади.

5. Синергетик-мураккаблик парадигмаси

И.Пригожин ва И.Стенгерс томонидан ишлаб чиқилган синергетика назарияси иқтисодий тизимларни очик, ночизиқли ва ўз-ўзини ташкиллаштирувчи мураккаб тизимлар сифатида тушунишга кенг йўл очди [8]. Синергетик парадигма нуқтаи назаридан иқтисодиёт

мувозанат ҳолатида эмас, балки доимий тебраниш, бифуркация нуқталари ва фазовий ўтишлар жараёнида мавжуд бўлади. Мазкур ёндашув иқтисодий инқирозлар, инновацион сакрашлар ва тизимли ўзгаришларни чизиқли моделлар орқали эмас, балки мураккаб динамик тизимлар назарияси орқали изоҳлашга имкон беради.

Синергетик методология иқтисод фалсафасига муҳим янгилик олиб кирди: у иқтисодий тартибнинг ташқаридан бошқарилмасдан, тизимнинг ички ўзаро таъсирлари натижасида ўз-ўзидан вужудга келишини (ўз ўзидан ташкилланиш) асослаб берди. Бу ғоя, ўз навбатида, бозор иқтисодиётининг фалсафий асосланишига ҳам, режалаштирилган иқтисодий сиёсатнинг чекловларини тушунишга ҳам муҳим татбиқ этилади. Синергетик парадигма шунингдек сунъий интеллект ва рақамли иқтисодиёт шароитида иқтисодий тизимларнинг янада мураккаблашувини тушунишда долзарб методологик восита бўлиб хизмат қилмоқда.

6. Постмодерн ва танқидий йўналишлар

XX асрнинг сўнгги чорагида шаклланган постмодерн иқтисодий тафаккур неоклассик назариянинг «универсал ҳақиқат»га даъвогарлигини танқид остига олди. Феминистик иқтисодиёт, экологик иқтисодиёт ва танқидий сиёсий иқтисод йўналишлари иқтисодий билимнинг қиймат-нейтраллигини инкор этиб, ҳар қандай иқтисодий назария маълум ижтимоий, гендер ёки экологик манфаатларни ифода этишини таъкидлайдилар. Бу йўналишлар иқтисод фалсафасига плюрализм ва методологик очиклик тамойилларини олиб кирди. Шу билан бирга, Ф.Хайек каби мутафаккирлар марказлашган режалаштиришнинг гносеологик чекловларини кўрсатиб, билимнинг тарқоқлиги масаласини иқтисод фалсафасининг марказий муаммоларидан бирига айлантирдилар [12].

7. Мовароуннаҳр мутафаккирлари мероси ва замонавий иқтисод фалсафаси

Замонавий иқтисод фалсафасининг тарихий-маданий илдизларини таҳлил қилишда Марказий Осиё мутафаккирлари меросига мурожаат қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Абу Наср Форобий ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида адолатли ижтимоий тузум ва фаровон жамият ҳақидаги ғояларни илгари сурган бўлиб [9], унда иқтисодий фаолият яқка шахс манфаатидан эмас, балки жамият умумий фаровонлигидан келиб чиқиши лозимлиги таъкидланади. Абу Райҳон Беруний табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва мўътадиллик тамойилларини, Абу Али ибн Сино эса ахлоқ ва иқтисодий фаолият ўртасидаги узвий боғлиқликни асослаб берган.

Мазкур мерос замонавий иқтисод фалсафасидаги институционал ва аксиологик йўналишлар билан уйғун жиҳатларга эга: ҳар иккала анъанада ҳам иқтисодий фаолият мутлақ мустақил соҳа сифатида эмас, балки адолат, ахлоқ ва ижтимоий мувозанат билан узвий боғлиқ ҳодиса сифатида тушунилади. Бу эса миллий фалсафий меросни замонавий иқтисодий методология билан боғлашнинг илмий-назарий асосини ташкил этади.

Хулоса

Ўтказилган таҳлил шуни кўрсатадики, иқтисод фалсафаси ягона ва мутлақ парадигма доирасида эмас, балки бир-бирини тўлдирувчи ва баҳслашувчи бир нечта методологик йўналишлар мажмуи сифатида ривожланмоқда. Позитивистик-неоклассик парадигма иқтисодий жараёнларнинг формал-математик тавсифини таъминласа, институционал ёндашув уларнинг тарихий-маданий шартланганлигини, ҳулқий иқтисодиёт – когнитив чекловларни, синергетика – мураккаблик ва ўз-ўзини ташкиллаштириш хусусиятларини, постмодерн йўналишлар эса қиймат ва манфаатлар плюрализминини очиқ беради.

Замонавий шароитда, айниқса рақамли иқтисодиёт ва сунъий интеллект технологияларининг жадал ривожланиши фонида, иқтисод фалсафаси олдида турган асосий вазифа – турли парадигмаларни синтез қилувчи, инсон, жамият ва табиат мувозанатини таъминловчи янги методологик асосларни ишлаб чиқишдан иборат [11]. Бу борада Мовароуннаҳр мутафаккирларининг адолат ва мўътадиллик ҳақидаги фалсафий мероси замонавий иқтисодий тафаккурни бойитувчи муҳим манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. – Chicago: University of Chicago Press, 1962.
2. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. – London: Routledge, 1959.
3. Friedman M. Essays in Positive Economics. – Chicago: University of Chicago Press, 1953.
4. Veblen T. The Theory of the Leisure Class. – New York: Macmillan, 1899.
5. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
6. Simon H. Models of Bounded Rationality. – Cambridge, MA: MIT Press, 1982.
7. Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk // *Econometrica*, 1979. Vol. 47, No. 2.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986.
9. Форобий А.Н. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
10. Саифназаров И. Иқтисодий тафаккур ва фалсафа: методологик масалалар. – Тошкент: TDIU нашриёти, 2022.
11. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
12. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма. – М.: Новости, 1992.

РЕЗЮМЕ:

Мазкур мақолада иқтисод фалсафасининг замонавий парадигмалари фалсафий-методологик нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Иқтисодий билимнинг тарихий тараққиёти давомда шаклланган позитивистик-неоклассик, институционал-эволюцион, хулқий (behavioral), синергетик-мураккаблик ҳамда постмодерн-танкидий йўналишлар қиёсий тарзда кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: иқтисод фалсафаси, парадигма, методология, позитивизм, институционализм, хулқий иқтисодиёт, синергетика, мураккаблик назарияси, постмодернизм, рационаллик.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются современные парадигмы экономической философии с философской и методологической точек зрения. Сравнительно рассматриваются позитивистско-неоклассическое, институционально-эволюционное, бихевиористское, синергетически-сложностное и постмодернистско-критические направления, сформировавшиеся в ходе исторического развития экономических знаний.

Ключевые слова: экономическая философия, парадигма, методология, позитивизм, институционализм, бихевиористская экономика, синергетическая теория, теория сложности, постмодернизм, рациональность

RESUME:

This article offers a philosophical and methodological analysis of the modern paradigms within the philosophy of economics. It examines, in comparative perspective, the positivist-neoclassical, institutional-evolutionary, behavioral, synergetic-complexity, and postmodern-critical trends that have shaped economic thought.

Key words: philosophy of economics, paradigm, methodology, positivism, institutionalism, behavioral economics, synergetics, complexity theory, postmodernism, rationality.